

Recenzije i prikazi

Pavo Barišić (ur.)

Demokracija na prekretnici

Hrvatsko filozofsko društvo,
Zagreb 2014.

Povodom 150. obljetnice rođenja »filozofa demokracije« Johna Deweyja (1859.–1952.), koji je kroz svoj stvaralački opus nastojao povezati demokratske ideale s filozofijom odgoja, smatrajući da je vjera u demokraciju istovjetna s vjerom u odgoj, u okviru stalnog međunarodnog poslijediplomskog tečaja *Filozofija i demokracija* u Dubrovniku, 2009. godine na Interuniverzitetskom centru održala se konferencija na temu »Demokracija i politički odgoj«. Dva mjeseca kasnije, imajući na umu obljetnicu, relevantnost autora i problem razumijevanja demokracije u suvremenom društvu, u Zagrebu se pod okriljem Hrvatskog filozofskog društva odvio godišnji znanstveni simpozij na temu »Demokracija na prekretnici – sloboda, jednakost, pravednost«.

Pet godina kasnije, Hrvatsko filozofsko društvo izdalo je zbornik radova *Demokracija na prekretnici* koji na 365 stranica objedinjuje priloge s dva spomenuta skupa, ukupno njih dvadeset i četiri. Zbornik je uredio Pavo Barišić, a podijeljen je u dva tematska bloka: »Filozofija demokracije Johna Deweya« te »Ideali demokracije – sloboda, jednakost i pravednost«. Prvi tematski blok sadrži deset priloga, četiri na hrvatskom, tri na engleskom i tri na njemačkom jeziku. U njemu se nalaze tekstovi dva Deweyjeva sunarodnjaka koji su svoju znanstveno-istraživačku karijeru posvetili upravo J. Deweyju kojeg smatraju jednim od većih, ako ne i najvažnijim filozofom 20. stoljeća. Riječ je o tekstovima Larrya A. Hickmana, ravnatelja Centra za proučavanje Deweyjeve filozofije na Sveučilištu Southern Illinois u Carbonaleu, te profesora Philipa Kitchera sa Sveučilišta Columbia u New Yorku.

Kitcher se u svom tekstu »John Dewey. Philosophical Radical« žali na neosjetljivost ame-

ričke znanstvene zajednice prema Deweyjevom djelu koje nezasluženo odlazi u prošlost unatoč velikom doprinosu američkom društveno-političkom životu u prvoj polovici prošlog stoljeća. Pola stoljeća kasnije reanimiraju se Deweyjeve ideje filozofije, demokracije i edukacije koje se istražuju s različitim aspektata, primjećuje autor, upravo u duhu demokracije koja nadilazi slobodnu i otvorenu diskusiju pozivajući na dužnosti kako demokracije tako i filozofije odgoja, koja ne smije biti izolirana od zbilje i života niti se smije svesti na njihovu interpretaciju iz jednostavnog razloga što je pozvana mijenjati svijet.

Na istoj liniji, Larry A. Hickman je otvorio zagrebački skup s uvjerenjem da bi se sam njegov naslov svidio J. Deweyu. U pozdravnoj riječi »Message to the 2009 Meeting of the Croatian Philosophical Society« Hickman se prisjetio Deweyjevih putovanja koja su ga učinila građaninom svijeta. Demokraciju je počeo shvaćati kao oblik kulture, a ne vlasti. Takvo shvaćanje demokracije danas je, u kontekstu globalizacije, živo i zanimljivo, primjećuje autor. Protiveći se homogenizaciji američkog društva, Dewey se zalagao za očuvanje različitosti (sposobnosti, talenata, interesa) koje, služeći se metaforom, moraju biti dio simfonije u kojoj svaki pojedinačni element doprinosi ukupnoj harmoniji. Uvjet za harmoniju među narodima (i ljudima) su dobra komunikacija i humanistička pedagogija koja pomaže uspostaviti ravnotežu između naslijeđenih kulturnih vrijednosti i kritičke evaluacije istih, s ciljem njihove reforme. Pozdravna riječ gotovo je uvertira u drugi Hickmanov tekst »John Dewey's Naturalism as a Model for Global Ethics«. Tu se autor osvrće na model globalne etike koji je Dewey razvijao pod utjecajem trogodišnjeg boravka u Kini. Polazeći od kozmičkog naturalizma i Darwinove teorije evolucije, rad je naišao na brojne kritike, među kojima su se isticale one R. Ungera. Hickman piše svojevrstnu apologiju Deweyjeve hipoteze, spašavajući čitatelja od zablude da je Deweyjev naturalizam odbacivao duhovnost u korist materijalističkih i pragmatičkih vrijednosti. Dapače, Dewey se

bavio fenomenom ljudskog morala kao dijelom ljudske prirode koja je podvrgnuta evoluciji, zbog čega su neke etičke norme naprednije od drugih, a upravo taj dio prirode pomaže očuvanju i napretku onog drugog dijela s kojim je u neraskidivom jedinstvu, pojašnjava autor. Na taj način Darwinovu teoriju evolucije Dewey je primijenio na humanističke znanosti, konkretno na etiku. Njegova globalna naturalistička etika utemeljuje se u prirodnim i društvenim znanostima, a ne u metafizici i teologiji, odbacujući svaki oblik dogmatizma i centrizma, ali privlačeci brojne kritike koje je autor definirao kao krive interpretacije Deweyjevog koncepta globalne etike.

O Deweyjevom pojmu demokracije u kontekstu radikalno ljevičarske misli K. Marxa, A. Giddensa i U. Becka više se saznaje iz teksta Olge Simov pod naslovom »Demokratie oder demokratische Gesellschaft. Deweys Konzeption von der Demokratie im Kontext des linksradikalen Denkes«. Simova je istražila i prezentirala neke epistemološke, antropološke i političke podudarnosti u stajalištima ovih povijesnih i suvremenih mislilaca u odnosu na Deweyja te je, u poimanju demokracije, otkrila bitne razlike među njima.

Na pitanje kako je u perspektivi teorije djelovanja demokraciju i pedagogiju poimao J. Dewey, odgovorio je Jörg Wernecke radom »Klassischer Pragmatismus und Demokratie. Eine handlungstheoretische Perspektive auf John Deweys Demokratie und Pädagogikverständnis«. Kao i prethodni autori, stavio je naglasak na Deweyjeve napore da dokine klasični dualizam teorije i prakse u korist uspješnog života iz perspektive »etičkog ideala čovječanstva«, kako je to ovaj filozof percipirao i tumačio demokraciju. S druge strane, kao pedagoški reformator u kontekstu američkog pragmatizma i njegovih društveno-političkih implikacija, Dewey je preko demokracije, kao društvenog modela, i filozofije odgoja tražio rezultate koji bi se očitovali na svim razinama života: društvenoj, političkoj, moralnoj i znanstvenoj razini.

S druge strane, može li se uistinu Deweyjev etički ideal čovječanstva primijeniti kao filozofski temelj za vrednovanje i opravdanje demokratske prakse, zapitao se Pavo Barišić u članku »Etički ideal demokracije. O filozofiji demokratskog odgoja u djelu Johna Deweya«. U ovom razmatranju Deweyjeve ostavštine u prvi plan dolaze suverenitet njegove misli i vizionarski uvid u probleme suvremenog društva u kojem vlada kriza demokracije pred naletom globalizacijskih strujanja te njegov model demokratskog odgoja. Kroz tekst doznajemo da je Dewey demokraciju tumačio kao čudoredni i duhovni poredak u životu političke zajednice i kao osobni način života

pojedince, a ne kao oblik vladavine. Ona to jest ili može biti sve dok je oblik moralnog i duhovnog udruživanja, podsjetio je autor na Deweyjeve riječi. Kao svojevrsna smjernica u suvremenom svijetu može poslužiti njegova misao da je društvo moguće mijenjati odgojem, odnosno da određene reforme u odgoju i obrazovanju mogu unaprijediti društvo u kojem je, kao vodeće probleme, Dewey detektirao dominirajući individualizam i kapitalizam. Barišić se u svom tekstu osvrće i citira desetak Deweyjevih djela, dajući uvid u njegovo bogato stvaralaštvo i aktualnost njegove misli.

Osim kapitalizma, Dewey je strogo i ustrajno kritizirao neoliberalizam, o čemu više saznajemo u članku Hede Festini »The Contemporary Relevance of Dewey's Social Liberalism«. Ovim radom također se ističe relevantnost Deweyjeve misli u suvremenom društvu te doprinosi koji se mogu očitovati u budućnosti. Dewey je pozivao na metodu »slobodne inteligencije« kao metodu koja može okrenuti iskustvo povijesti u znanje i anticipaciju budućnosti. Budućnost može postati drugačija, naprednija i bolja, mijenjanjem dotadašnjih modela u integracijski model edukacije koji integrira znanje i (demokratski) svjetonazor, kojim se formira slobodne, otvorene i liberalne osobe s razvijenim kritičkim razmišljanjem. Aktualnim, u odnosu na neoliberalizam, autorica drži i Deweyjev koncept morala, njegovu refleksiju o pravdi, pravu i pravosuđu, kao i pozitivne aspekte socijalizma kojima se može nadvladati okrutni kapitalizam.

Deweyjev pragmatički ljevičarski stav fascinirao je R. Rortyja. U prilogu »Dewey kao Rortyjev filozofski i demokratski orijentir« autor Danko Plevnik analizira svjetonazorski utjecaj Deweyja na Rortyja od djetinjstva do zrelije dobi, služeći se brojnim Rortyjevima djelima u kojima se bavi mišlju i intelektualnom baštinom svog učitelja.

»Budućnost demokracije. Emancipatorska imaginacija i stvarnost kapitalizma u spisima kasnog Johna Deweya« rad je Asima Mujkića. Autor obraća pozornost na Deweyjevu kritiku liberalističke doktrine kao upozorenja za budućnost, u kojoj liberalizam ima smisla jedino ako je liberalni socijalizam, odnosno liberalizam, oslobođen esencijalističkih pretenzija. Tek takav liberalizam mogao bi odgovarati izazovima 21. stoljeća, vjeruje autor.

U zadnjem prilogu prvog tekstualnog bloka, Enis Zebić je obradio polemiku koja se vodila između Deweyja i društvenog teoretičara Waltera Lippmana. U članku »Javnost kao fantom i javnost u zamračanju. Kako je polemika Waltera Lippmana i Johna Deweya o demokraciji i medijima uvelike relevantna i nakon gotovo stotinu godina« Zebić donosi

pregled dinamične polemike koja se vodila oko pitanja uloge javnosti u demokratskom društvu, a koju je Lippman doživljavao kao »fantoma« (glasač u teoriji, rezignirani građanin, bez kapaciteta i interesa), dijeleći društvo na *insidere* i *outsidere*, dok je Dewey, s druge strane, smatrao da je javnost tek u »pomrčini« jer je zburnjena i apatična u privremenom razdoblju indiferentnosti, a da je na »svjetlo dana« mogu izvesti nova vrsta znanja, mediji, lokalna zajednica, obrazovanje, kreativni novinari i umjetnici koji distribuiraju rezultate novih društvenih istraživanja. Ova dopiska, koja se odvijala preko autorskih knjiga glavnih aktanata, interesantna je iz današnje perspektive jer se tiče problema i uloge medija u demokratskom društvu, ali i obveza istih prema građanima.

U drugom tematskom bloku zbornika nalazimo 14 zanimljivih priloga, devet na hrvatskom, četiri na njemačkom i jedan na engleskom jeziku. Tematski blok »Ideali demokracije – sloboda, jednakost, pravednost« otvara prilog Line Veljaka »Jednakost bez slobode ili jednakost bez pravednosti« u kojem se autor bavi razgraničenjem jednakosti kao pojma i kao ideje, dovodeći ih u odnos s pojmom i idejom pravednosti. Oko riječi *sloboda* i *pravednost*, barem načelno, vlada suglasnost, dok oko ideje slobode i pravednosti vladaju nepomirljiva tumačenja, upozorava Veljak. Suglasnost oko riječi *jednakost* je kompleksnija i zahtijeva konsenzus jer ima različita značenja (npr. egalitaristička ideja jednakosti u potrebama, neoliberalijanska jednakost u šansama i jednakost pred zakonom) o čemu ovisi tumačenje značenja pojma pravednosti. S druge strane, primjećuje autor, kao ideja, jednakost se u praksi teško provodi i pretvara se u praznu riječ i formalnost, dok njen antipod nejednakost, kao vrijednost i ideju, nitko ne zastupa. Zaključuje da nema zbiljske jednakopravnosti dok nedostaje zbiljske pravednosti bez jednakosti i pravedne jednakosti bez pravednosti.

Rawlsovu teoriju pravednosti i pitanje istine, u istoimenom članku, tumače Nebojša Zelić i Elvio Baccharini. Konkretnije, raspravljaju o odnosu između Rawlsovog prijedloga političkog liberalizma i istine, detaljno se služeći djelima i mišlju trojice autora: J. Raza, D. Estlunda i J. Cohena.

Pišući o politici, Hannah Arendt je promišljala atenska poimanja jednakosti i slobode (gdje je sloboda kao politički pojam bila uključena u pojam jednakosti) koje se uvelike razlikuju od modernog doba, gdje su sloboda i jednakost ravnopravne vrijednosti, a smatra se da je slobode više gdje je politike manje. O samom značenju i biti politike iz perspektive

H. Arendt, tj. njene analize termina *djelovanja* i distinkcije između pojmova *moć*, *snaga*, *vlast* i *nasilje*, rad je napisao Željko Senković pod naslovom »Aporije o značenju politike kod Arendt«. Uglavnom služeći se djelom *Vita activa*, autor nudi Arendtino poimanje politike u odnosu na slobodu što koincidira s povijesnim presjekom poimanja *slobode*, od grčkog *polis*-a do moderne, završavajući rad naglaskom na Arendtinom optiranju za egzistencijalnu odgovornost. Ona proizlazi iz svijesti o osobnoj slobodi i izborima kojima čovjek uvijek ima mogućnost novog rađanja, odnosno začinjanja nečeg novog.

Oslanjajući se na Deweyjevo poimanje recipročnog odnosa odgoja i demokracije (društva), prilog Marka Evansa »Education and the Ethics of Democratic Character« otvara novu, ali i staru, temu odgoja i etike demokratskog karaktera. Evans izražava osobno uvjerenje da Deweyjev ideal demokracije i edukacije u današnje vrijeme još uvijek poziva društvo i pojedince da se zapitaju kakav se oblik obrazovanja nudi djeci, ali i u kakvom društvu živi suvremeni čovjek, te koliko je demokratski i u kolikoj mjeri ga aktualne društveno-ekonomske forme udaljavaju od Deweyjeva ideala. Očigledne propuste u edukacijskim modelima Evans vidi u zahtjevima kapitalizma kojem se društvo pokorava, zbog čega vjeruje da su promjene moguće polazeći iz ekonomskih redova.

Na suvremeni visokoškolski sustav osvrnula se Barbara Zehnpfennig u prilogu »Demokratie und (Un-)Bildung: Platon, Humboldt und der Bologna-Prozess«. Polazeći od suvremenog visokoškolskog obrazovnog modela koji se temelji na *Bolonjskom modelu*, zaslužan za usklađenost sustava visokog obrazovanja u Europi, ali i kriv za mnoge probleme u visokom školstvu, autorica se kreće unazad prema Humboltovom modelu obrazovanja u korist zajednice i rasta u čovječnosti te još dalje u prošlost, do Platonovog poimanja *obrazovanja*. Uspoređujući svrhe obrazovanja triju modela, uočava degradaciju smisla obrazovanja i upozorava na nužnost humanističke naobrazbe koja je posljednjih godina zanemarena u korist tehnološkog napretka i produktivnosti.

Subjekti obrazovanja su učitelji, a jesu li kompetencije suvremenih učitelja dostatne za poučavanje pravnog sistema i političkih institucija u raznolikoj političkoj stvarnosti zapitao se Reinhard Mehring u prilogu »Demokracija škole. O sukobu između demokratskog odgoja i političkog učenja obrazovanja u svijesti učitelja« čime je o problemima, nedostacima i izazovima obrazovanja progovorio iz jedne drugačije perspektive.

Osim učitelja i učenika te školstva općenito, zbog progressa modernizacije pate i duhovne (humanističke) znanosti koje se često moraju braniti pred prirodnim i tehničkim, mada nerijetko nadograđuju njihove rizike i gubitke. Tako je situaciju s duhovnim znanostima ocijenio J. Ritter kojeg se u svom radu »Duh duhovnih znanosti« prisjeća Henning Ottmann. U vrijeme tehničko-industrijske civilizacije, u kojem nedostaje povjerenja u duh ili je ono potpuno iščezlo, humanističke znanosti se nalaze u teškom položaju. Pravdaju se teorijom kompenzacije, gdje se naknada tumači kao ključni pojam teorije očuvanja (Lübbe), ali i filozofije (Marquard) i nadalje teološko-teodicejski pojam u kontekstu onoga što dolazi poslije, što humanističke duhovne znanosti čine oblikom rehabilitacije. Prema teoriji kompenzacije, dok promjena karakterizira tehničke znanosti i utječe na industrijski svijet i njegovu kulturnu dinamiku, dotle humanističke (duhovne) znanosti čuvaju od opasnosti i rizika koje te promjene donose i nadoknađuju njene propuste. Autor ističe četiri zamjerke ili prigovora te teorije, zaključujući da duh duhovnih znanosti nadilazi njihovu konkretnu korisnost u procesu modernizacije pa umjesto da se fokusiraju na posljedice oštećenog i da se percipiraju kao branitelji od opasnosti, treba se težiti njihovoj neovisnosti, pa i od argumenata korisnosti modernog doba.

Lenart Škof u članku »O progresivnoj alternativi: Unger *versus* Žižek«, s aktualnim pitanjima nejednakosti u svjetskom sistemu u pogledu šansi, poštovanja i priznanja, povezuje projekte emancipatorskih politika, revitalizaciju ideje komunizma koju zastupaju Žižek i Badiou, vidjevši u njoj jedinu opciju radikalnog i alternativnog političkog mišljenja, te radikalizirani pragmatizam kojeg zastupa Unger kao program društvene rekonstrukcije, dajući poseban prostor razumijevanju koncepta *divinizacije osobe* kojim se podrazumijeva otvorenost novim iskustvima i ljudima oko sebe. Kritizirajući Žižeka, autor se zauzima za ideal demokracije u kojoj primat zauzima dostojanstvo iznad nepoštivanja i život iznad svega.

Analizirajući egzistencijalni bijes koji tijekom povijesti eruptira na različite načine i u različitim oblicima, uključujući vjerske fanatizme i »religijske diktatore«, pozivajući se na rad P. Sloterdijka, Bojan Zalec se u tekstu »Religija, demokracija i solidarni personalizam: na putu k svjetskoj kulturi i civilizaciji« osvrće na suvremenu situaciju u kojoj globalizacija dopušta nasilje civilizacije nad civilizacijom. Nezadovoljan Sloterdijkovim uvjerenjem da budućnost donosi postmonoteističke pacifičke religije naspram nasilnih monoteističkih,

autor se pita koja je uloga i budućnost vjere i religije u modernom sekulariziranom svijetu sklonom individualizaciji, ali i kozmopolitizaciji religije? Odgovor traži kod drugog autora na kojeg se posebice referira, U. Becka, koji je prognozirao nove načine religioznosti s glavnom zadaćom postizanja globalne pravednosti. Razmatrajući u tom kontekstu i rješenja R. Girarda, autor na kraju nudi ono kojem se osobno najviše priklanja, solidarni personalizam kao etički stav i transcendentni liberalizam kao političko-filozofsko stajalište u društvu u kojem se demokracija i religija međusobno štite.

Na socijalni nauk Katoličke crkve, predstavljen recentno u enciklici Benedikta XVI., danas Pape u miru, osvrnuo se Hrvoje Relja u tekstu »Aspekti filozofije globalizacije u enciklici *Caritas in veritate*«. Koncipiran kao odgovor na tri pitanja, ovaj tekst ukazuje na novosti društvenog nauka Crkve o problemima koje donosi globalizacija, ističući do tada zanemaren princip besplatnosti koji veže svaku ljudsku djelatnost s općim dobrom kao izričajem zajedničke ljudske naravi. Osim što je podsjetio na ontološko utemeljenje različitih stvarnosti uključenih u globalizacijske procese u ljudskoj društvenoj naravi, Ratzinger je pozvao na usađivanje etičkih vrijednosti u neminovne globalizacijske procese. Relja smatra kako je ovom enciklikom Benedikt XVI. doprinio promišljanjima filozofije globalizacije i demokracije iz perspektive socijalnog nauka Crkve.

Fahrudin Novalić u svom radu »Demokracija i globalna kriza. Vanjski uzroci globalne krize« detektira brojne vanjske uzroke globalne krize: pogrešne gospodarske, tržišne, političke i ine pothvate, kao i razne oblike manipuliranja istinama te problem odgoja djece u potrošačkom društvu. Novalić ne vidi put prema naprijed sve dok čovjekom vlada strah pred nepoznatim u budućnosti, sve dok je rob konformizma i pasivnosti te dok se vodi isključivo vlastitim interesima. U kojoj mjeri je globalizacija uzrok krize, Novalić istražuje polazeći od koncepcije i recepcije tržišta, države i demokracije te nudi odrađena rješenja referirajući se na brojne ekonomske, inozemne i domaće, stručnjake, zaključujući mislju da izlaska iz krize nema bez prospektivne odgovornosti prema ekonomskom rastu i održivom razvoju.

Fulvio Šuran je istražio odnos politike i tehnike, tražeći odgovore na pitanja je li moguće razbiti sigurnosni krug u kojem je zarobljena suvremena politika i hoće li u budućnosti doći do titanske borbe između politike i tehnike. U tekstu »Demokracija u doba tehnike« Šuran konstatira i istražuje uzroke političke krize, letargiju glasača u demokratskim društvima,

nove ideologije i njihovu sudbinu, podređenost demokracije i humanističkih vrijednosti tehničkoj efikasnosti te posljedice napuštanja tradicionalnih oblika politike. Sve to dovodi u sumnju mogućnost postojanja demokracije u tehničko razvijenim društvima, što Šuran ostavlja pitanjem za daljnje rasprave.

Nakon istraživanja odnosa demokracije i tehnike, Tomislav Krznar u odnos s demokracijom doveo je problem zaštite okoliša. U tekstu »Ozelenjenje demokracije. O dvostrukom uvjetovanosti demokratizacije društva i imperativa zaštite okoliša« autor navodi neke od brojnih trendova (veliki natalitet, globalno zatopljenje, povećanu sječu tropskih šuma, porast potrošnje vode, neodrživu komercijalizaciju prirodnih potencijala, gubitak biodiverziteta) zbog kojih imperativ zaštite okoliša dolazi u prvi plan, a rasteže se na biološko, ekološko i socijalno područje. U okviru teme zaštite okoliša, uspoređujući totalitarizam i demokraciju te potom, zbog sklopa problema, odbacujući totalitarizam, autor u demokraciji, to jest njenim mehanizmima decentralizacije, regionalizacije, nadziranja participacija i provedbe planova te socijalnoj pravедnosti, vidi izglede za postavljanje trajnog koncepta i procesa zaštite okoliša. Krznar je rad privedo kraju mislju da je potrebna ispravna edukacija za zaštitu okoliša koja ne može biti doli demokratsko obrazovanje.

Pod zabavnim naslovom »Kerumizacija Hrvatske: kriza demokracije ili demokracija krize« krije se ozbiljan tekst Amira Muzura i Ive Rinčić u kojem se ocjenjuje hrvatska demokratska zbilja. U ovom posljednjem tekstu zbornika, autori se osvrću na populističku politiku dvojice gradonačelnika koji su na lokalnim izborima 2009. godine, u relativno mladoj demokratskoj državi, došla na čelo dvaju najvećih hrvatskih gradova, Zagreba i Splita. Takav odabir »neinformirane mase«, koji pada na trikove emocionalne manipulacije populističkih političara kojima se oni služe u (pred)izbornim kampanjama, ide u prilog demokratskim izborima i demokraciji, ali istovremeno ukazuju i na nužnost njene revizije i reforme. Na koji način to učiniti – limitiranjem demokracije, revitaliziranjem varijante Millove institucije pluralnog glasa po određenim kriterijima ili strpljivo čekati da demokracija »sazrije« – pitanja su koja autori ostavljaju otvorena.

Kratkim pregledom ova dvadeset i četiri prigoda u zborniku mišljenja smo da su njihovi autori dali veliki znanstveni i društveni doprinos poimanju demokracije i njenih ideala slobode, jednakosti i pravédnosti, od Platona do Johna Deweyja i njegovih učenika, te da su, unatoč nekim neodgovorenim i otvorenim pitanjima, kako i priliči demokratskom duhu,

ipak na brojna pitanja ponudili zadovoljavajuće i korisne odgovore o ulozi građana, političke javnosti, religije, novih medija i škole u politici, društvu i kulturi suvremenog doba koje je globalizacija dovela do nove prekretnice. Zbog demokratskog optimizma kojim zrači ovaj zbornik on može poslužiti i kao svojevrsni orijentir onima koji u društvenopolitičkim, ali i kulturnim previranjima teško nalaze i još teže vjeruju u ostvarenje demokratskih ideala, kako na lokalnoj tako i globalnoj razini.

Ana Jeličić

Ivan Peklić

Život i djelo Franje Markovića

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Zavod za znanstveno-istraživački i umjetnički rad
Koprivničko-križevačke županije u
Križevcima, Zagreb – Križevci 2014.

Ivan Peklić, križevački povjesničar i filozof, napisao je monografiju *Život i djelo Franje Markovića*, koja je otisnuta 2014. godine i kojom je obilježena 100. godišnjica smrti profesora filozofije Franje Markovića (1845.–1914.). Ta je monografija treća publikacija križevačkog Zavoda Akademije. Prethodne dvije također su otisnute 2014. godine. Riječ je o monografiji *Tamburaški orkestar Glazbene škole Alberta Štrige Križevci*, koja je objavljena u suradnji s križevačkom Glazbenom školom Alberta Štrige, i o publikaciji *Civitas Crisiensis: Radovi Zavoda za znanstveno-istraživački i umjetnički rad Koprivničko-križevačke županije u Križevcima*.

Peklić je u uvodu naglasio da njegova monografija, a »za razliku od dosadašnjih parcijalnih prikaza«, čitateljima pruža »sveukupni pregled života i rada Franje Markovića« (str. 1). Parcijalnost dosadašnjih prikaza očituje se u tome što je Marković najčešće bio istraživani iz perspektive književnosti ili filozofije. O njegovoj političkoj, društvenoj i prosvjetnoj djelatnosti pisalo se, tvrdi Peklić, »vrlo malo, i to tek prigodom nekih obljetnica« (str. 2).

Da je Markovićev opus najčešće bio istraživani iz književne perspektive svjedoče i, pri-

mjerice, tvrdnje koje su zapisali Krsto Pavlečić i Milovan Tatarin. Potaknut Markovićevim stvaralaštvom, Pavlečić je u svojoj monografiji *Život i pjesnička djela Franje Markovića* iz 1917. godine zabilježio da je »pjesnik, učenjak i rodoljub Franjo Marković sam sebi najljepši i najtrajniji spomenik«. Tatarin je u studiji »Između pjesničke imaginacije i estetičkih normativa (O Franji pl. Markoviću, uz sto i pedesetu obljetnicu rođenja)«, koja je objavljena 1996. godine u časopisu *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, zaključio da Marković spada »u red onih književnih i znanstvenih poslanika koji su ostavili intenzivan i osobito individualan trag u hrvatskoj književnosti 19. stoljeća«. Nažalost, Peklić u svoju monografiju nije uvrstio Tatarinove spoznaje iz te studije.

Brojni istraživači ukazali su i na Markovićev doprinos u području filozofije. Jedan od njih bio je i Albert Bazala koji je 1974. godine objavio monografiju *Filozofijski portret Franje Markovića*. U toj monografiji Marković je ocijenjen kao »ličnost koja se s izvjesnoga filozofijskoga kruga misli obraća životu i kulturi hrvatskoga naroda i želi, da nekako utječe na njegov udes«. O Markovićevoj filozofiji slično stajalište iznio je i Vladimir Filipović 1982. godine u članku »Franjo Marković – Rodoljubni pjesnik i učitelj filozofije. Koliko u filozofiji herbartovac?«, koji je otisnut u *Prilozima za istraživanje hrvatske filozofske baštine*. Prema Filipovićevu mišljenju, Marković je nastojao stvoriti »temelje našeg osebnog filozofskog stvaralaštva«. No istraživači hrvatske filozofske baštine očitovali su se i o Markovićevu doprinosu estetici. Tako je, primjerice, Zlatko Posavac u djelu *Estetika u Hrvata: istraživanja i studije* iz 1986. godine zapisao da je pogrešno »izvesti negativnu ocjenu o svim njegovim [Markovićevim] naporima na polju teorije, navlastito estetike i filozofije«. Osim toga, potkraj 20. stoljeća započela su i istraživanja koja su bila usmjerena na sagledavanje Markovićeve doprinosa logici. Izdvajam tek članak »Formalizam i realizam u logici. Franjo pl. Marković i Gjuro Arnold«, koji je napisao i 1992. godine objavio Srećko Kovač u *Prilozima za istraživanje hrvatske filozofske baštine*. Za logiku je, piše Kovač, u novijoj hrvatskoj filozofiji itekako važan »opsežan rukopis logike iz ostavštine Franje pl. Markovića«. Stajališta izrečena o Markoviću kao filozofu zaključit ću prosudbama Ivana Čehoka. Naime, u desetom svesku *Hrestomatije filozofije* iz 1995. godine, dakle u svesku koji se odnosi na noviju hrvatsku filozofiju, Čehok je istaknuo da je Marković »nastojao pomoći u oblikovanju nacionalne svijesti Hrvata«, čemu je posvetio »svoju estetiku u sustavnom obliku«, kao i

»svoje etičko-pedagoške i povijesnofilozofske rasprave«.

Nasuprot brojnim radovima u kojima je Marković bio proučavan kao književnik ili kao filozof, detaljnija istraživanja njegove političke djelatnosti možemo pronaći u, smatra Peklić, »monografijama koje se bave pravaškom ideologijom« (str. 3). Ovom prilikom izdvajam tek monografiju *Izorno pravaštvo. Ideologija, agitacija, pokret* Mirjane Gross iz 2000. godine. U njoj je prikazan Markovićev doprinos radu Sabora, u kojem je, bilo prije bilo tijekom vladavine Khuena Hédeváryja, Marković bio zastupnik Neodvisne narodne stranke.

Peklićeva monografija uvelike se temelji na njegovu doktorskom radu *Društvena i politička djelatnost Franje Markovića* obranjenom 22. studenoga 2013. godine na Sveučilištu u Zadru. Nakon predgovora, monografija sadrži uvodno poglavlje u kojem je Peklić najavio da mu je cilj »istražiti društveno, političko, znanstveno i kulturno djelovanje Franje Markovića« (str. 1). Drugo poglavlje obuhvaća prikaz Markovićeve života, dok sljedećih šest poglavlja obrađuje Markovićevo djelovanje, koje dosad nije bilo obrađeno primjereno i dostatno. Osim navedenih, u monografiju su uključena i poglavlja koja sadrže zaključak, zatim obiman popis izvora i literature, pa priloge, potom sažetke na hrvatskom, engleskom, njemačkom te poljskom jeziku i, naposljetku, kazalo imena.

Kada je pisao o Markovićevoj društvenoj djelatnosti, Peklić je istaknuo da je Markovićeve osnovna djelatnost bila »rad na Mudroslovnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, na kojem je proveo punih četrdeset godina, točnije od 1874. do 1914. godine« (str. 43). Ali, u tome se, izvještava Peklić, ne iscrpljuje cjelina njegova društvenog djelovanja. Naime, Marković je bio angažiran na mnogim područjima, pa je tako bio i pisac gimnazijskog udžbenika, zatim jedan od, kako kaže Peklić, kreatora školskog pravopisa, kao i pokretač časopisa *Hrvatski planinar*, a pomagao je i osnivanju pedagoških društava te pokrenuo osnivanje akademske menze (str. 43).

Kada je prikazivao Markovićevu političku djelatnost, Peklić je istražio njegovu ulogu u političkom životu ondašnje Hrvatske. Najprije je ukazao na Markovićev politički angažman tijekom njegove gimnazijske profesure u Osijeku i Zagrebu, a koji se očitovao u priklanjanju programu Narodne stranke. Do jačanja Markovićeve uloge u političkom životu Hrvatske došlo je nakon njegova izbora u Hrvatski sabor, dakle onda kada je radio na novoosnovanom Mudroslovnom fakultetu u Zagrebu. Nakon iscrpnog prikaza Markovi-

ćeve uloge na sjednicama Sabora, Peklić je zaključio da se Marković tijekom svojeg sarsborskog mandata borio protiv politike Khue-na Héderváryja, ali i za reformu školstva, poštivanje zakonitosti i političkog morala, autonomiju Hrvatske, kao i za dobrobit rod-nih Križevaca (str. 159).

Kada je pak pisao o Markovićevu dopri-no-su kazališnoj i glazbenoj umjetnosti te radu kulturnih i znanstvenih institucija Hrvatske, Peklić je obradio Markovićeve drame, kao i njegove kritike dramskih tekstova i kazališnih izvedaba, pri čemu je zaključio da Markovića valja smatrati jednim od prvih dramskih i ka-zališnih kritičara. Što se tiče Markovićeve do-prinosa glazbenoj umjetnosti, on se iskazivao u pisanju tekstova za glazbena djela, zatim u stvaranju hrvatskog glazbenog nazivlja i u obnašanju predsjedničke dužnosti u Pjevač-kom društvu »Kolo«. Ipak, Peklić je najviše pažnje posvetio Markovićevoj ulozi u razvoju hrvatskih kulturnih i znanstvenih institucija, posebice Matice hrvatske i Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.

Iz poglavlja posvećenog odnosu Markovića i njegovih suvremenika doznajemo podatke o bogatoj korespondenciji koju je Marković imao sa »svim važnim javnim djelatnicima svojega doba« (str. 331). Podijelivši je na pi-sma koja se odnose na politički te umjetnički život i na pisma privatnog sadržaja, Peklić je izdvojio Markovićevu korespondenciju s onim suvremenikima koji su imali najveći utjecaj na njegov život i stvaralaštvo, a to su, prema Peklićevim spoznajama, bili književ-nik August Šenoa, novinar Milan Grlović i političar Metel Ožegović.

Sukladno naravi *Filozofskih istraživanja*, pre-ostali dio ovoga prikaza posvetit ću Markovi-ćevu doprinosu filozofiji. Nastojeći obuhvatiti cjelokupni Markovićev život i opus, Peklić je u zasebnom poglavlju prikazao njegovo bav-ljenje filozofijom. Marković se, ističe Peklić, filozofijom počeo baviti nakon izbacivanja sa zagrebačke Gimnazije, da bi se 1870. godi-ne uputio na školovanje u Beč, gdje je slušao predavanja profesora Roberta Zimmermana i proučavao estetiku (str. 161). Svoje je školovanje, nastavlja Peklić, Marković dovršio 8. ožujka 1872. godine, kada je postao doktor filozofije (str. 161). U nastavku poglavlja doznajemo da se Markovićev interes za filo-zofiju posebice očitovao u njegovim dvama govorima. Peklić je pritom izdvojio govor od 18. listopada 1872. godine, koji je Marković održao prilikom stupanja na dužnost dekana Mudroslovnog fakulteta, a onda govor od 19. listopada 1881. godine, koji je održao prili-kom stupanja na dužnost rektora zagrebačkog Sveučilišta (str. 161). U svojem dekanskom govoru Marković je veliku pozornost posve-

tio logici, koju je, uostalom, kasnije i preda-vao na fakultetu. Naslovio ga je »K logici«. No Markovićev doprinos istraživanju logike očitovao se, izvještava Peklić, i u stvaranju hrvatskog logičkog nazivlja, čiji je popis 1992. godine objavio Srećko Kovač u *Prilozima za istraživanje hrvatske filozofske baštine*. Usto, također zahvaljujući Kovaču, u *Prilozima za istraživanje hrvatske filozofske baštine* iz 1993. godine objavljene su i Markovićeve zabilješke za predavanja iz logike. Ta svoja predavanja Marković je naslovio »Vrsti sudo-va po njihovih oblicih«. U svojem rektorskom govoru, koji je, podsjećam, prvi puta otisnut 1881. godine u *Viencu* pod naslovom »Filo-sofijski pisci od 15.–18. vieka u Dalmaciji«, Marković je, tvrdi Peklić, »dao poticaj za istraživanje hrvatske filozofske baštine« (str. 161), zbog čega ga smatramo »utemeljiteljem ideje o nacionalnoj filozofiji« (str. 165). Ina-če, o Markovićevu rektorskom govoru Peklić se očitovao još 2012. godine u svojem članku »Ususret 130. obljetnici Markovićeve rek-torskoga govora (1881): ostvareni zadaci u istraživanju hrvatske filozofske baštine«, koji je objavljen u *Crisu: časopisu Povijesnog društva Križevci*. Na spoznaje zapisane u tom članku Peklić je, nažalost, propustio ukazati u svojoj monografiji.

U nastavku poglavlja posvećenoga Markovi-ćevu bavljenju filozofijom, Peklić je istaknuo da se Markovićevu najopsežnije filozofsko djelo odnosilo na istraživanje filozofske misli Ruđera Boškovića (str. 161). Naslovljeno je *Filozofijski rad Rugjera Boškovića* i objavljeno u 87., 88. i 90. knjizi *Rada Jugoslaven-ske akademije znanosti i umjetnosti* iz 1887. i 1888. godine. Prema Peklićevu mišljenju, to je djelo »prvo opširnije tumačenje i ocje-na Boškovićeve filozofije u Hrvatskoj« (str. 175), u kojem je Marković »filozofski obraz-ložio Boškovićevu teoriju i stavio je u kon-tekst europske misli«, čime je odredio »dalj-nji smjer istraživanja Boškovićevih utjecaja na europsku filozofsku i znanstvenu misao te recepciju njegovih ideja u Europi« (str. 176).

Unatoč tome što je svoj najopsežniji filozofski rad posvetio Boškoviću, Markovićev dopri-nos hrvatskoj filozofskoj baštini ipak se, tvrdi Peklić, najbolje očitovao u području estetike (str. 161). Naime, Marković je 1903. godine objavio djelo *Razvoj i sustav obćenite esteti-ke*, što je, smatra Peklić, bio »prvi povijesni pregled estetičke misli na hrvatskom jeziku« (str. 161). Usto, Marković je, nastavlja Peklić, svoja znanja iz estetike nerijetko primjenjivao prilikom pisanja estetičkih ocjena književnih djela (str. 161). Premda se Marković najče-šće bavio estetikom, logikom i istraživanjem hrvatske filozofske baštine, iz Peklićeve mo-nografije doznajemo da je promišljao i o te-

mama koje pripadaju području etike, što je dosad bilo zanemarivano »u prikazima njegova rada« (str. 161). Peklić je Markovićevo bavljenje etikom najprije prikazao u poglavlju posvećenom njegovoj prosvjetnoj djelatnosti, u kojem je obradio Markovićeve *Promemorijske s razradom Povijesti filozofije* te predavanja iz etike, a najčešće predavanja koja su naslovljena *Pedagogika*, dok se u poglavlju posvećenom filozofiji očitovao o djelu *Etički sadržaji naših narodnih poslovnica*. Prikaz poglavlja o Markovićevoj bavljenju filozofijom završavam dvjema Pekličevim tvrdnjama zapisanima u zaključku monografije: Marković »nije bio originalni filozof, ali je filozofiji dao zamah i otvorio put za njezino izučavanje u Hrvata«; Marković je bio »pionir u etabliranju filozofije u kulturni i znanstveni život« (str. 367).

Pekličeva monografija *Život i djelo Franje Markovića* nedvojbeno je hvalevrijedan poduhvat jer pruža sveobuhvatan uvid u sve sastavnice Markovićeve djelatnosti. Peklić je, smatram, uspio u nakani da Markovićevo život i djelo prikaže ne samo iz uvriježene književno-filozofske perspektive nego i iz perspektive njegovih doprinosa društvenom, političkom, kazališnom i glazbenom polju. Naposljetku, tom monografijom, koja sadrži bogatu te dosad neistraženu arhivsku građu, omogućeno je i oživljavanje interesa za istraživanje Franje Markovića iz brojnih perspektiva, koje su do objavljivanja Pekličeve monografije bile nepravedno zanemarene.

Demian Papo

Kristijan Krkač

Filozofija nogometa

Ogledi o srži igre

Naklada Jesenski i Turk,
Zagreb 2012.

Filozofija nogometa. Ogledi o srži igre nastoji proniknuti u samu srž najpopularnijeg i najmasovnijeg sporta današnjice te čitatelja uputiti na (svakodnevno) promišljanje nogometa kao sporta i igre, o nogometu kao natjecanju te o *utakmicama* kao singularnoj aktualizaciji ili »temeljnom neponovljivoj entitetu« nogometne igre (str. 49). Nadalje, o svima koji participiraju (igrači, treneri, funk-

cionari, liječnici) i svemu što participira (tehnika i mehanika igranja nogometa, strategija i taktika vođenja utakmice, itd.) te o nogometu kao višestrukome fenomenu: ekonomskom, društvenom, socijalnim, političkom, moralnom. Štoviše, autor apostrofirao da se radi »o filozofiji športa na primjeru nogometa«, odnosno »filozofiji nogometa kao paradigmatičkom slučaju športa« (str. 22).

U svekolikom nedostatku literature na hrvatskom jeziku na području filozofije sporta, treba pozdraviti djelo koje upućuje u tom smjeru i gledati ga kao poticaj na promišljanje o sportu, posebno o nogometu, te kao mogući uvod u filozofiju sporta koja, usput rečeno, još nije u punom smislu zaživjela u hrvatskom kontekstu, pa čak ni u sportskom miljeu.

Samo »djelce« (kako knjigu naziva sam autor) ima 119 stranica te je podijeljeno u četiri cjeline. U predgovoru Anton Samovojska, jedan od najuglednijih hrvatskih sportskih novinara specijaliziranih za nogomet, pokušava argumentirati zašto je nogomet, iako eklatantno banalan i profan, postao svjetski sport broj jedan. Razlog je taj što je nogomet najdemokratskiji, najpravedniji, najneizvjesniji i najrazumljiviji sport koji simulira bitke stvarnih ratova, te je vrlo televizičan. Razlozi su veoma zanimljivi, ali bi bili uvjerljiviji kada bi se izostavio predmetak »naj«. Predgovoru slijede odlomci naslovljeni tako da evociraju i upućuju na tijek nogometne utakmice: »Uvod: početni udarac«; a nakon toga »1. Uvod u filozofiju nogometa: 43. minuta 0:1«; zatim »2. Odnos pravila igre i načina igre u nogometu: 88. minuta 1:1«; i naposljetku »3. Prostor-vrijeme i (taktička) suradnja (na primjeru nogometa): produžeci, 119. minuta 2:1«. Na kraju djela nalazi se popis literature, to jest popis knjiga, časopisa i internetskih izvora s pojašnjenjima. Osim toga, djelo sadrži i viceve, kuriozitet i zanimljive informacije izdvojene iz samog teksta, uokvirene i ubačene na probrana mjesta »na kojima na komičan način mogu rasvijetliti stvar u pitanju«.

Bavljenje temom nogometa autor opravdava nizom poticaja i razloga. Prvi je razlog »sve češći primitivizam, kriminal i društvena neodgovornost (javnih, političkih, medijskih, poslovnih, sportskih, te posebno nogometnih djelatnika, a ponekad i samih športaša)«; drugi je razlog sve veće opće neznanje o sportu, nerazumijevanje i istodobno indolentno malograđansko omalovažavanje briljantnih sportskih uspjeha općenito. Slijedi razlog uzdizanja *nogometnih uspjeha* hrvatskih klubova i reprezentacije koji to ustvari nisu, a potom nezanimljivi pokušaji popularizacije filozofije i nogometa (poput npr. Richards (ur.), 2010). Peti je razlog naličje nogometa u komercijalizaciji i post-komercijalizaciji koja

ne prati kvalitetu igranja, a još manje razumijevanje igre, a šesto je razlog što mladi ljudi sve više zanemaruju rekreativni šport u mladenačkoj dobi, kada im je kreativna i fizička aktivnost jednako potrebna kao i misaona (str. 21). Također, tome na više mjesta pridodaje još i ciljeve i namjene pisanja knjige: pomoć u »razumijevanju igre, odnosa dijelova igre prema cjelini, razumijevanju cjeline, odgoj mladih sportaša, edukaciji prve momčadi, odgoju nogometaša/sportaša, kao i cjelokupne javnosti« (str. 61); »tekst je namijenjen onima koji vole šport, koji ga prate i koji se njime bave, ali ga nastoje i promisliti« (str. 63); pomoć u »razumijevanju igara kroz prizmu pravila i to na primjeru nogometa« (str. 81).

Krkač na početku kreće od shvaćanja i definiranja pojma *igre*, referirajući se na J. Huizingu i L. Wittgensteina. Potom slijedi efektna analogija o »zaboravu igre« u nogometu i teze o »zaboravu bitka« kod Heideggera (str. 35–38). Ipak, treba napomenuti da, iako je efektna, analogiji nedostaje znanstvena utemeljenost i plauzibilna potkrjepa kroz primjere oslonjenost na provedena istraživanja i studije. Prvenstveno se misli na tvrdnje kako je zaigranost i igra jedini ispravni način za postizanje pogotka te o zaboravu ključa ili temeljnog uzorka igre »jer se navijački povici u kojima se vidi razumijevanje igre danas manje čuju«. Zatim su tu argumenti o navodnoj nedovoljnoj zaigranosti djece te odgoju djece u smjeru nerazumijevanja igre, odnosno njenog temeljnog uzorka suradnje i zajedništva, te isključivom nastojanju oko postizanja pogotka i pobjede, odnosno vlastitog izgleda. U kontekstu svekolikog i sveprisutnog igranja nogometa na svim razinama, od kvartovskooličnog do visokoprofesionalnog, teza o »zaboravu igre« treba se precizirati. Autor, kao ljubitelj nogometa, ovdje zapravo ne govori o zaboravu određenog načina igranja nogometa, već nedostatku istog, odnosno gubitku srži igre u smislu imaginacije/maštovitosti, kreativnosti, zajedništva i uživanja u igri. Pri tome koristi »argument zlatnog doba«, kojeg prethodno apostrofira kao onog kojeg treba izbjegavati i od njega zazirati. Radi se o dobu navodnog »igranja« nogometa, nasuprot današnjeg navodnog »odrađivanja nogometa« sublimiranog u tezi: »možda se današnji mladi ljubitelji nogometa ne mogu sjetiti igre, ali živi su stariji koji se sjećaju« (str. 37). Teze o kreativnosti i genijalnosti igrača, i igranja igre nekada i danas, iziskuju posebnu raspravu i istraživanje. Profesionalni nogomet je svakako evoluirao iz »opuštenosti«, sporosti i taktičke neozbiljnosti u sport maksimalno utreniranih sportaša i timova, kako fizički u smislu surove (sirove) snage, tehnički i mehanički, tako i taktički u smislu discipline i koncen-

tracije, s ciljem »kontroliranja« igre putem uvježbavanja za anticipirane mogućnosti. Pitanje glasi: je li i u kojoj je mjeri ova maksimalizacija majstorstvo ili genijalnost igrača, lažni manevar odnosno dribling, kreativnost i maštovitost odvela u smjeru dokidanja ili pak do novih i neslučenih razina?

Prvi dio »Uvod u filozofiju nogometa: 43. minuta 0:1« sadrži prikaz razvoja nogometa od svoje prajednostavnosti u igri najprije dva djeteta, pa dva na dva, prema složenoj igri dvije momčadi sa strogim pravilima, u kojoj momčad djeluje kao cjelina i može je se promatrati kao jednog jedinog igrača. Temeljni uzorak i temeljna djelatnost nogometa na primjeru »pranogometa« jest »lažni potez«, pradrbling ili manevar. On jest ključan temelj i srž ove igre. Štoviše, »lažni potez« jest onaj koji omogućuje »stvarni potez« (str. 51) – postizanje pogotka. Momčadska suradnja u pokrivanju/otkrivanju te dodavanju/primanju lopte manifestira se u usklađenosti momčadi, u skladnom kretanju i promjenama brzine. Sam sukus nogometa jest momčad koja djeluje kao cjelina i koju se može promatrati kao jednog jedinog igrača: djeteta iz praprimjera. Upravo u tom »temeljnem uzorku nogometa« jest srž nogometa, temeljna djelatnost igre o kojoj ovisi sve, a ponajviše njegova ključna svojstva: zanimljivost, dinamičnost i neizvjesnost, gdje zanimljivost proizlazi iz dinamičnosti, odnosno iz kompetitivnog karaktera igre, a neizvjesnost iz virtualno beskrajne mogućnosti. Nadalje, u ovom dijelu autor na kratak i primjereno pojednostavljen način daje prikaz u čemu je veza nogometa s ontologijom, epistemologijom i logikom, etikom i estetikom, premda uz pomalo pre(ol)ako pridavanje »teških« i »velikih« imena bez sadržajnih utemeljenja i opravdanja (naime nešto što ima veze s nečim ne može se time prozvati), naglašavajući kako iznosi ontološku raspravu o tome »što jest, a što nije u nogometu« (str. 58).

Drugi dio »Odnos pravila igre i načina igre u nogometu: 88. minuta 1:1« započinje pitanjem što je to *pravilo*, definirajući ga kao od velike većine članova skupine ljudi prihvaćena ili nametnuta pravilnost, uz iznimku što za igru pravila nisu dostatna, no ipak jesu nužna jer bez njih igra nije igra. Igra bez pravila nema svojstva igre, nije opuštajuća, zabavna i neizvjesna (str. 70). Stoga, ne-pravilno djelovanje u igri uništava samu igru (str. 71) dok slijedenje pravila u igrama omogućuje nepredvidljivost kroz neizvjesnost, zabavnost i neponovljivost (str. 73). Pri tome, autor iznosi tezu o nekoliko razina pravila. Prva su razina pravila ili zakoni igre: formalna pravila. Druga su razina pravilnosti tehnike, taktike i strategije igranja: konstitutivne pravilnosti

ili pravila igranja. Treća su razina pravilnosti očuvanja, održavanja i unaprijeđenja samih pravila igre (suci): regulativne pravilnosti, to jest korektivna pravila (str. 74). Drugim riječima, radi se o pravilima igre i njihovom provođenju te načinima igranja.

Treći dio »Prostor-vrijeme i (taktička) suradnja (na primjeru nogometa): produžeci, 119. minuta 2:1« jest govor o tehnikama, taktikama i strategijama. »Prostor-vrijeme igre«, odnosno formalna pravila autor vidi kao polje *moгуćег* ostvarivanja »prostorno-vremenskih uzoraka igranja«, to jest konstitutivnih pravila. Ovdje ističe pojam »dinamike« akcija i cijele utakmice, gdje je ključna »PMV – pravomjesnost-pravovremenost« jer ona određuje veliku većinu djelovanja, događaja i procesa: »optimalnost igranja« (str. 87). Drugim riječima, nije riječ samo o vremenu igre (trajanje utakmice) nego i vremenu igranja (odigravanje akcija). »Optimalnom igrom« vidi onu u kojoj sudjeluje cijela momčad, od obrane, preko veze, do napada (str. 88). Optimalnost pak momčadi ovisi u prvom redu o vlastitoj i suparničkoj sposobnosti i planovima (tehnicima, taktici i strategiji) koja omogućuje velike varijacije u promjenama ritma i tempa akcija. »Brzina igranja – akcija« ovisi o brzini lažnog i stvarnog manevra koja donosi ili ne donosi iznenađenje (str. 90), gdje ključnim vidi (središnje) vezne igrače koji moraju imati »pregled igre«: što i zašto se zbiva i kako to promijeniti. Pri tome, mnogo ovisi i o »epistemologiji nogometa«, kako autor naziva teorijsko (*znanje-da*) i praktično (*znanje-kako*) znanje igre i igranja (str. 94).

Premda je »djelce« zanimljivo kako za nogometaša tako i za filozofa (kojeg zanima nogomet), potrebno je uočiti i njegove mane. U tom smislu, manje primjedbe mogle bi se uputiti na često bespotrebno kompliciran i(li) općenito nepotreban ilustrativni materijal svrha kojeg bi trebala biti dodatno pojašnjenje i(li) uvećanje jasnosti te pojednostavljenje, a ne suprotno. Također, ubačeni uokvireni podaci i(li) šale na više mjesta doimaju se neprirodno »zalijepljeni« te ponekad nemaju jasne veze s tekstem (str. 57, 60, 88). Na ovom bi mjestu bili mnogo prihvatljivija i zanimljivija autorova osobna iskustva i potragom »doživljeni« (živi) i uočeni primjeri – kako oni paradigmatički tako i oni bizarni (umjesto korištenja internet stranica *Soccer-jokes* odnosno *Interesting facts*).

Iako nije riječ o djelu znanstvenog karaktera, uočava se neujednačenost znanstvene potkrjepe, a zamjerka se mora uputiti i korištenju, i zbog toga upućivanju čitatelja na Wikipediju, što stvara utisak da je u pitanju plauzibilan izvor informacija. Isto je neprimjereno i neprihvatljivo, te kako djela tako i autora nedo-

stojno. Također, nejasno je zašto autor ne koristi službene i plauzibilne internetske izvore, već (inače odličnu) stranicu MNK Črešnjevo (<http://www.mnk-cresnjevo.hr/mnk2/index.php>), primjerice čak i za citiranje HNL pravila nogometne igre, umjesto da koristi izvorne stranice HNL-a (<http://hns-cff.hr/pni/2014/>). Zamjerka se treba uputiti i nepotrebno dugačkom uvodu te posebice preširoko i pretjerano postavljenim ciljevima, koje bi i djelo mnogo većeg obujma i znanstvene ozbiljnosti teško moglo ispuniti.

Ipak, najviše smetaju nepoduprte teze i sudovi poput: »sami nogometaši malo razumiju od taktike, a još manje od strategije nogometa, dok se njihovo znanje svodi na detaljno poznavanje pravila igre i izvođenje tehnike« (str. 94), »uzdizanje nogometnih uspjeha hrvatskih klubova i reprezentacije koji to ustvari nisu, o čemu svjedoče prazni stadioni, a napose onaj maksimirski«, »mladi ljudi sve više zanemaruju rekreativni šport u mladenačkoj dobi kada im je kreativna i fizička aktivnost jednako potrebna kao i misaona« (str. 21) te posebice kako je »žalosan da mnoge utakmice HNL izgledaju baš tako« (str. 77), naime kao igra kada »hrpa djece trče oko lopte ravno od gola do gola. No zbog gužve, naguravanja i nespretnosti rijetko uspijevaju postići pogodak«, pa je takva »igra predvidljiva, nezanimljiva i, na koncu i ružna«.

Naposljetku, treba se osvrnuti na veoma efektanu rečenicu da »filozofija pridonosi razumijevanju športa, ali i šport odnosno nogomet pridonosi razumijevanju filozofije«. Kako se knjižica bavi doprinosom filozofije nogometu jasno je pokazano, no kako nogomet pridonosi razumijevanju filozofije nikako nije pokazano, čak ni u natuknici, tek višekratnim njenim izricanjem. Usprkos navedenim manama i(li) nedostacima, u pitanju je vrijedno »djelce«, koje bi mnoge moglo uputiti na promišljanje o sportu dok se njime, na sebi primjeren način, bave.

Matija Mato Škerbić

Wilhelm Reich

Masovna psihologija fašizma

Nakada Jesenski i Turk,
Zagreb 2012.

Za studiju cjeline sadržaja ove, po svom opsegu, male knjige, potrebno bi bilo osigurati odveć mjesta što ga narav teksta, kao što je recenzija, ne može osigurati. Ipak, tekst koji slijedi svoj cilj ima u približavanju metode raskrivanja, odnosno raskrinkavanja alata totalističke ideologije s primjenom ona neodvojivo povezala s psihičkom strukturom masa i na taj način producirala svoj uspjeh, pa je stoga recenzija svojevrstni nagovor na samostalno čitanje knjige. Oslonac je knjige i razlog njezinog snažnog teorijskog odjeka uvođenje paradoksa/nerazmjera ekonomske situacije u kojoj se nalazi proletarijat i u izvjesnom smislu malograđanstvo, nasuprot ideološkoj strukturi ovih slojeva društva. Reich piše da proletarijat djeluje iracionalno, u sukobu sa svojim materijalnim interesom, a to sve zbog potiskivanja seksualnosti koja se prenosi kroz obitelj kao mikrototalitarni sustav, odnosno, zbog reprodukcije ideološke strukture koju omogućuje seksualna potisnutost masa. U skladu s time, Reich će, za razliku od Marcusea, biti protivnik konzervativno shvaćene institucije obitelji. Isto tako će u konzekventnom zahtijevanju za osvještavanjem imanentnih uvjeta života »napasti« i rasnu teoriju te dovesti u vezu Crkvu kao vrhovnu instituciju religije s nacionalsocijalističkom ideologijom. Sve napomenuto, mogli bismo reći, jest odvajanje od zemlje, time i udaljšavanje od istine: *mistika*. Prava teorijska vrijednost knjige ipak nije u proglašavanju fašizma mističnim i tako puko obmanjujućim, upravo suprotno, ona je u kritici takvog pristupa. Reich ispituje kako je ova vrst obmane uopće moguća (drugim riječima: zašto proletarijat kao masovna individua glasa protiv svojih interesa? Kakva im to psihološka struktura »zamračuje« uvid u njihovu socio-ekonomsku poziciju, klasni uvid?). Ovdje se već očituje aktualnost teorijske građe, kao i potreba da se tiska novo izdanje *Masovne psihologije fašizma*, već treće u hrvatskom prijevodu. Knjigu su preveli Žarko Puhovski i Nadežda Čačinović, a za potrebu ovoga izdanja dodano je deveto poglavlje naslova: »O primjeni psihoanalize u povijesnom istraživanju«. Predgovor tekstu knjige napisao je Žarko Puhovski.

Wilhelm Reich u predgovoru počinje s znakovitom rečenicom: »Njemačka je radnička klasa pretrpjela težak poraz, a s njom i sve napredno, revolucionarno, sve što utemelju-

je kulturu i stremi starim slobodarskim ciljevima radnog čovječanstva« (str. 27). Što je navelo mase da čine (činjenje je u ovom kontekstu mišljeno kao podupiranje fašističke ideologije) suprotno svojim materijalnim interesima, pitanje je koje ostaje vodilja cijelom tekstu knjige koji ćemo ovdje zajednički izvidjeti. Najbrojniji dio stanovništva uvijek je bio proletarijat, a pokazalo se kako bi bez učešća tog sloja u uspjehu fašističke propagande isti bio nemoguć. Reich se ne oslanja na puka prebacivanja koja svoj krajnji doseg imaju u osuđivanju fašističke retorike kao obmanjujuće ili mistične, kako je napomenuto u uvodu, već ga zanimaju psihološki čimbenici koji su proturječja u pojedincu iskoristili za cvat političke reakcije. Masovna psihologija moguća je ako pod masom razumijevamo skupinu pojedinaca s istom točkom identifikacije, odnosno, istim značajkama i načinima produkcije mišljenja. U tom je smislu izbjegnuto svodenje pojedinca na *masu*, koja je metafizički pojam, ali je omogućen prodor u shvaćanje mogućnosti formiranja mase te kako se susljedno tomu uopće i može djelovati na mase. Potrebno je otkriti spomenute točke identifikacije i vidjeti na kojem je to tlu moguće govoriti o formiranju masa. Reich to, dakako, čini s izvjesnom lucidnošću.

Prvi je paradoks iskrenom zritelju moguće uočiti već pri samom ulasku u problematiku. Naime, fašizam potrebuje klasno društvo. S druge strane, oblik fašizma koji se pojavio u Njemačkoj, kao nacional-socijalizam, ne može zanemariti ekonomsku krizu i stoga mora uspostaviti retorički aparat koji će uzeti u obzir ekonomsku situaciju. Imamo, prema tome, dvije strane retoričkog istupanja nacional-socijalista. Jedno lice retorike nacional-socijalista čini se kao da podliježe situaciji proletarijata kada najavljuje borbu protiv Kapitala, odnosno, krupne buržoazije, a u isti mah zauzima sentimentalni odnos prema radnicima, govoreći o radniku kojemu se mora vratiti mogućnost rada na njemačkom tlu. Radnik se uspostavlja u ovom retoričkom diskursu kao častan, kao onaj koji drži njemačku privredu, onaj koji je kamen temeljac cjeline ekonomije. S druge strane, vidimo bitno drugačije lice retorike, upućeno, dakako, klasi krupne buržoazije. Naime, paradoks se otvara u obećanju koje se sada daje kapitalistima, obećanje da će se čuvati njihovo vlasništvo od eventualnog nasrtaja nižih slojeva društva. Nacional-socijalistička se politička retorika, kako vidimo, obraćala po potrebi različitim načinima sad jednom, sad drugom sloju/klasi društva. Način otkrivanja mogućnosti uspjeha ovako bizarne i proturječne retorike Reich upostavlja u određenju iracionalnosti masa. Zašto je proletarijat iracionalan? Reich ovdje

uvodi teorijsku prekretnicu koja je aktualna za teorijski rad koji bi se ticao i našeg društveno-političkog okoliša. Riječ je o građanskom moralu i etici seksualnosti, odnosno o *seksualnoj potisnutosti* koja se iskorištava i uobličuje u kasnijoj poslušnosti autoritetu.

»Budući da se klasno društvo privatnog vlasništva reproducira uz odlučujuću pomoć obitelji u obliku određenih klasnoideoloških struktura, politička reakcija mora obitelj smatrati temeljem 'države, kulture i civilizacije' i braniti je kao takvu«, piše Reich. Jedan od odlučujućih faktora u formiranju ideološke strukture koja se uspostavlja kao seksualna potisnutost jest nijekanje seksualnosti žene u korist određenja njene funkcije kao *radateljice*. U tom smislu retorički se idealizira majčinstvo kako bi se omogućio lakši prodor u osjećajni aparat žene. Isto tako, suprotno određenju žene u ovom redukcionističkom smislu, koji kao takav nije osviješten, stoji određenje žene kao *bludnice*. Žene imaju stoga u ovom kontekstu dva smjera u kojemu se mogu identificirati: žena majka ili žena bludnica. Ustroj obitelji, u svojoj srži patrijarhalan, kod malograđanštine biva u direktnom odnosu s načinima privređivanja, odnosno strukturom radnog određenja članova obitelji. Kod proletarijata se ustroj obitelji ne može povezati direktno s radnim određenjem njezinih članova jer, nije teško zamislivo, u proleterskoj obitelji svi članovi rade jednako ili u skladu sa svojim mogućnostima. Reich stoga objašnjava formiranje struktura obitelji koje će odgovarati totalitarnim tendencijama u proletarijatu kroz težnju proletarijata za prelaskom u klasu malograđanštine. To, naravno, ostaje znanosti nedokazivo u direktnom činjeničnom smislu, ali jedino objašnjava reakcionarni politički angažman masa proletarijata. Struktura obitelji koja podliježe fašističkoj propagandi je patrijarhalna. Dijete se kroz poslušnost ocu priprema za kasniju poslušnost/subordiniranost autoritetu. Stoga je obitelj kod Reicha shvaćena kao mikrototalitarni, autoritarni sustav, sustav u kojemu se reproducira bitan dio psihološke ideološke kompozicije u čovjeku. Spomenuta zapriječenoš žene da reflektira o svojoj seksualnoj potisnutosti čuva ove strukture, ali nam pokazuje i nazadnost građanskog seksualnog morala u kojemu se još uvijek nije izvršila praktička distinkcija između seksualnosti i spolne reprodukcije, odnosno nagona za spolnom reprodukcijom. Na jednom će seminaru Reich šaljivo upitati crkvene predstavnike o tome zašto je dragi Bog stvorio ove dvije funkcije tijela odvojeno, što je naišlo na odobravanje pljeskom u većem dijelu publike. Ovaj i slični primjeri pokazuju na koji se način mora provoditi jedna politika kao što bi to bila seksualna politika ili, drugačije rečeno: kako se politizira seksualnost. U ovakvom građanskom kontekstu, seksualna bi svjesnost

žene o svojem »strojnom« određenju ujedno značila propast obitelji koja bi bila puki medij ideologije. Ne moramo ići daleko da bi legitimirali ovaj aspekt Reichovog rada. I kod »nas« je nedavno u javnosti afirmiran zakon o obitelji kao »zajednici muškarca i žene« koji je bio postavljen tako da smo mogli biti za ili protiv obitelji. Moguće je zamisliti slično formiranje univerzalija onodobno, gdje je neka obitelj bila *obitelj* samo pod uvjetom ispunjenja formalne ideološke pretpostavke. Ako zajednica koja je funkcionirala »obiteljski« nije bila ustrojena patrijarhalno, to se nije moglo na širem planu smatrati obitelji. Isto kako se ženi nije smjelo omogućiti dolaženje do svijesti o njezinoj seksualnoj potisnutosti jer bi to značilo krah jedne vrste određenja obitelji, tako se u našim prilikama očito ne smije dopustiti vrstu obitelji u kojoj su partneri istoga spola. To bi u istom smislu značilo raspad univerzalije obitelji i spriječilo bi djelovanje fašističke retorike u tom pogledu.

Nikada nije odveć trivijalno spominjati crkveni/religijski antagonizam prema putenosti. Religije svih vrsta, osim možda onih koje su prethodile patrijarhalnoj organizaciji društva, uvijek su imale negativan stav prema seksualnosti kao da se radi o nečemu nečistom, niskom, prljavom i čovjeku neprihvatljivom ako već hoće biti funkcionalan član društva. Sa *situacijom* stoji bitno drugačije. Možemo govoriti da je upravo suprotno. Negiranje seksualnosti u funkciji je potiskivanja šire sfere tjelesnosti. Rezultira odvojenosti pojedinca od svijesti o svojoj seksualnosti. Reich stoga u priču uvodi fenomen *dječje onanije*. Naime, formira se u djetetu strah od posljedica onanije koji je zapravo konstituiran kao religiozni strah. U primjeru koji Reich navodi jedna se djevojčica, koja je prije toga redovno onanirala, okrenula molitvi. Razlog je tomu, kako navodi Reich, predbacivanje koje je doživjela od strane jednog dječaka i starice na ulici. Dijete se počinje osjećati prljavo i otuđuje se od seksualnosti kroz molitvu. Naravno, kroz razgovor s roditeljima djevojčica se vraća staroj navici i odbacuje molitvu. Religija funkcionira kao metafizička podloga ideologiji u smislu stvaranja umjetne anticipacije posljedice koja se ne može opipati, a ipak kao psihička nevolja dolazi i funkcionira. Dakako, pojedinac sam tu posljednicu stvara kao neku vrstu samokažnjavanja, ali on toga sam nije svjestan. Osim represije nad dječjom seksualnošću također možemo vidjeti na koji je način izvršena metamorfoza određenja religije u nacional-socijalističkom kontekstu. Naime, više se ne radi o kršćanstvu koje je internacionalno, već se formira svojevrсна nacionalistička crkva, koja će veličati herojstvo i nacionalnu svijest. U tom će smislu podupirati sve vrste represije provodene od strane nacional-socijalista i na izvjestan način pojačavati učinak

tog represivnog aparata, a zauzvrat će kao kompenzaciju crkveni službenici dobivati velike plaće i bit će relativno nedodirljivi. Sličnost opet možemo vidjeti na primjeru Hrvatske u kojoj se Crkva kao religijska institucija sve više povlači od internacionalne naravi te prelazi u podupiratelja nacionalističkih tendencija, najeksplicitnije pokazano u veličanju fašističkih vođa, ako ne direktno i samih zločina. Crkvi, isto tako, odgovara klasno društvo i princip privatnog vlasništva jer svoju snagu i sami ne vide u religiji, već u svjetovnom utjecaju. Reich crkveno djelovanje koje pomaže seksualno potiskivanje naziva zagađivanjem mladeži, a ako ga je slijediti u teorijskom radu, zaista možemo ustvrditi da je tome tako.

Reich, među ostalim, usmjerava oštricu svoje kritike na istraživanje historijskog materijalizma do njegovog vremena koje, kako on obrazlaže, nije odgovarajuće biti same metode. Naime, psihoanaliza i kod Reicha ne smije biti zamjena za sociološko istraživanje i metoda istraživanja psihoanalize ne može se primijeniti na istraživanje društvenih činjeničnih stanja. Često se ističe da je Reich primijenio psihoanalitičku metodu na istraživanje društva, iako on sam piše kako se ne radi o primjeni metode, već određenih dosega psihoanalize, saznanja koje je donijela psihoanaliza. Metoda, piše Reich, ovisi o Stvari nad kojom se izvodi istraživanje, stoga se spoznaje psihoanalize mogu i moraju primijeniti, želimo li ih bolje objasniti. Dokaz plauzibilnosti te pozicije sam je Reichov rad koji je teorijski nezamjenjiv. Vulgarni marksisti dosad su zanemarivali pitanje seksualne ekonomije masa, a time previdjeli bitan aspekt društva i u bitnom smislu doprinijeli porazu socijalizma i dolasku na vlast nacional-socijalizma (za Reicha je, također, socijal-demokracija plodno tlo za radanje totalitarnih tendencija. I uz taj moment se mogu povući izvjesne paralele u hrvatskom društvu). U budućim istraživanjima ne smije se činiti ista greška i mora se uspostaviti jedno politiziranje pitanja seksualnosti u koje bi ulazili svi bitni aspekti, od načina funkcioniranja obitelji, prava žena na raspolaganje svojim tijelom, dječje seksualnosti, pitanje abortusa¹ i slično. S tim će se

1

Reich spominje da nije jasno zašto se do sad nije povuklo pitanje seksualnosti kada je toliko očito da ne upražnjavamo seks samo kada je riječ o rasplodnoj funkciji. Bez seksualnosti izvan funkcije rasplodivanja ne bismo niti imali pitanje abortusa jer seksa ne bi bilo ako bi se upražnjavao samo u tu svrhu. Dodatni je paradoks koji navodi Reich taj da je većina žena u vrijeme rasta nacional-socijalizma glasala za pravo na abortus, ali je i dalje podržavala patrijarhalni model obitelji, iz straha ili predodžbe o vlastitoj nemoći.

dodatnim aspektom tek omogućiti revolucija i zauvijek spriječiti upliv reakcionarnih ideologija.

O *Masovnoj psihologiji fašizma* moguće je naći razne članke i recenzije koje upućuju na modernost i aktualnost građe djela te u kojima se određeni aspekti izvlače kako bi se opisalo situaciju u vlastitom okruženju, a koja eventualno podsjeća na neke dijelove nastupanja nacional-socijalista u Njemačkoj prije dolaska na vlast 1933. Da situacija danas nije takva da možemo govoriti o sličnim, ponegdje i istim načinima upliva ideologije i ideologijskom strukturiranju masa, djelo bi vjerojatno bilo zaboravljeno ili tek pamćeno kao prekretnica u svijesti javnosti i podsjetnik na vlastitu retrogradnu narav. Na sveopću žalost, totalitarnističke tendencije postoje i danas i funkcioniraju gotovo identično kao što su funkcionirale u vrijeme kad je Reich pisao knjigu o kojoj je ovdje bilo riječ. Država kao majka svojih građana, obitelj kao najvažnija institucija države i podupiratelj strukture društva, brak kao idealizirana veza između muškarca i žene koji znaju svoje uloge i Crkva kao priprema za poslušnost autoritetu. Sve se ove stavke mogu prepoznati u neposrednoj blizini te je nužno da se dogodi jedna široka recepcija ove knjige u javnosti, kako bi svaki pojedinac raspolagao alatima potrebnima za raskrivanje fašističkih momenata u bilo kojem aspektu društva kojemu pripada.

Roni Rengel

Dragan Prole, Alpar Lošonc,
Vladimir Gvozden, Aurel Kolnai,
Predrag Krstić

Gordost

Adresa, Novi Sad 2014.

Pod uredništvom novosadskih profesora filozofije Alpara Losoncza i Dragana Prolea (inače, istaknutih suradnika *Filozofskih istraživanja*) objavljen je koncem 2014. godine zbornik pod naslovom *Gordost*. Knjiga se sastoji od četiri cjeline: »Metamorfoze gordosti od Aristotelovog samoodnosa do Kafkinog stida« Dragana Prolea, »Biopolitika gordosti u Shakespeareovom *Korolanu*« Alpara Losoncza i Vladimira Gvozdena, »Gordost« Aurela Kolnaja te »Gordost bez Lucifera« Predraga Krstića.

Kako urednici naglašavaju u »Uvodu«, ova je knjiga motivirana uvidom u prisutnost tamnih strana ljudskoga bića, koje se ne mogu apsolvirati prosudbom kakvu nudi sekularizirani pogled prema kojem bi »smrtni grijesi« bili tek sastojci ispražnjena i povijesno potrošena narativa o ljudskoj grešnosti – ali ujedno i uvidom u dvoznačnost prvoga od smrtnih grijeha, kako su oni klasificirani u teologijskoj tradiciji.

Knjiga je posvećena prvom od izvornih grijeha: to je *superbia*, koja se u hrvatskoj teologijsko-katehetskoj terminologiji standardno imenuje terminom *oholost*. Premda je ta riječ dobro poznata u srpskoj tradiciji, pravoslavna je teologija za njen prijevod prihvatila rusizam *gordost* (bilo bi zanimljivo istražiti kako je došlo do toga; usput, u *Srpskom rječniku* Vuka St. Karadžića iz 1852. nema riječi *gordost*, osim njezine vjerojatne inačice sadržane u crnogorskom ženskom nadimku *gordulja*, ne do kraja razjašnjena značenja). O utjecaju Marije Jurić Zagorke na rasprostrtnost ženskog imena Gordana u ovoj knjizi nema govora (osim neizravno i implicitno, u prikazu rezultata jednog istraživanja prema kojemu je *gordost* najveći dio ispitanika asociirala na *ponos*, a manje od jedne desetine ispitanika je povezuje s *uobraženošću* i *ohološću*, te u prilogu Predraga Krstića u kojemu se spominje učestalost imena Gordana, te iskazuje zahvalnost Mariji Selak i Biljani Albahari, koje su autora upozorile na to da u novije vrijeme ima sve više muških oblika tog imena). No zato je odgovarajuća pozornost posvećena dvoznačnosti pojma *gordost*: s jedne strane nadaje se značenje blisko *nadmenosti* (koje se adekvatno može označiti upravo kao *oholost*), s druge strane znači *ponos* (a tu je riječ Karadžić u spomenutom rječniku protumačio kao *superbia* te, na njemačkom, *Stolz*).

O višeznačnosti pojma *gordost* (i genezi te višeznačnosti) referira u svom prilogu Dragan Prole. U starozavjetnoj i grčkoj mitskoj tradiciji (drznici koji su težili izjednačavanju s božanskim; Prometej, koji zadire u božanski poredak) pojam je jednoznačno negativan (iako, bar kod Grka, s evidentnim tragom dvoznačnosti, koja se očituje u teškoći promatranja prometejskog dara vatre kao zla), za razliku od grčke filozofijske tradicije, koja u egzemplarnom obliku dolazi na vidjelo u Aristotelovoj *Nikomahovoj etici*, gdje se *filautos*, obilježen pozitivnim samovrednovanjem i razumnom mjerom ljubavi spram sebe sama, razumije kao osoba koja je podobna za prijateljstvo. Na tom će tragu peripatetik Ariston izvesti razlikovanje između pozitivne ljubavi spram sebe i *megalopsychije*, opsjednutosti vlastitom veličinom. U novovjekovlju će se pozitivan aspekt gordosti u rastućoj mjeri

vezivati uz sredstva za očuvanje ljudskog dostojanstva i buntovničkim potencijalima ljudskog bića koji ne dopuštaju ponižavanje i obezljublivanje. Kršćansku antitezu oholost-pozornost nadomjestit će (pomalo i prometejski konotiran) pojmovni par buntovništvo/oportunizam. Tu iščezava ontologijska vertikala, pa se gordost više ne odnosi na primitivnu želju za potpunom kontrolom (kako to formulira Martha Nussbaum), nego s potrebom za konstituiranjem onoga ljudskoga i zajedničkoga u okolnostima moderne iskorištenosti iz svijeta i krize transcencijacije. Pri tomu sekularizacija dovodi i do nadomještanja grijeha stidom, a metamorfozu stida autor prati od Kanta do Kafke. Kantova odredba stida kao (dakako, individualnog) straha od toga da ćemo postati predmetom nečijeg prezira kod Kafke se transformira u intersubjektivni temelj održavanja naše ljudskosti na životu (a njegov je učinak nezadovoljstvo svijetom). Indikativno je autorovo povezivanje Kafkina odmaka od suvremenog pozitivizma i pragmatizma s empirističkim pretpostavkama Brentanove psihologije. U kontekstu položaja modernog subjekta (goli život koji se srami prakticiranih oblika kolektivnog života) na tom se tragu ispostavlja kako je upravo stid ono što određuje povijesni lik ljudskosti.

Zajednički rad Vladimira Gvozdena i Alpara Losoncza polazi od kršćanske koncepcije prvoga grijeha utemeljenoga na ljudskoj slobodi (odnosno zloupotrebi slobode), grijeha iz kojega proizlaze svi drugi grijesi (Aurelije Augustin, Grgur Veliki, Bernard iz Clairvauxa), u antitezi spram »zamršene i razgranate Miltonove teologije«, ali i s referencijama na Sloterdijka, Blocha i Kanta (baš tim redom!), da bi se usredotočio na Shakespeareova *Koriolanu*, djela koja upućuje na svu dvoznačnost i višestruku kompleksnost gordosti. Koriolanova samosviješću obilježena gordost dovodi ga do pobjede u ratu (tada se ona pozitivno vrednuje), ali u miru ona rezultira narušavanjem unutarnje kohezije zajednice (pri čemu Shakespeare razotkriva samu zajednicu kao predatorski skup, daleko od bilo kakve idiličnosti). Koriolan je tako s jedne strane nositelj čiste slobode koja se ne može poistovjetiti s ostatkom svijeta, a s druge strane on iskazuje pred drugima kao čisto biće koje destruktivno negira na pluralnoj slobodi zasnovanu egzistenciju drugih. U Shakespeareovo vrijeme započinje sekularizacija diskursa o monstroznosti, diskursa čija je žrtva »rulja« (pobunjeni narod, prikazan kao čudovište bez glave), u sve većoj mjeri izložena egzistencijalnoj nesigurnosti uslijed rastuće samosvojne dinamike tržišta. Tu se *plebs* iz Shakespeareova *Koriolana* iskazuje kao anti-

cipacija Negrijeva *mnoštva*. Vrijedi naglasiti pitanja što ih autori postavljaju aktualizirajući problematiku prisutnu u *Koriolanu*: je li ideologija neoliberalizma gordost bez zavisti i je li gordost neoliberalno obećanje sreće? Konačno, razlikovanje instrumentalne od ne-instrumentalne gordosti, kojim autori završavaju svoje razmatranje, upućuje na pretpostavke promišljanja mogućnosti promjene odozdo kao forme ponosa onih koji nemaju pravo na ponos.

Pored tri izvorna priloga, u ovoj je knjizi sadržan i jedan prijevod. Radi se o raspravi »Gordost« (s njemačkoga preveo Goran Leko) mađarskog filozofa neoskolastičke orijentacije Aurela Kolnaja (1900.–1973.), posvećene pojmovnim diferencijacijama (usmjereno odgovoru na pitanje: kada ponos prelazi u gordost?) i klasifikaciji oblika gordosti (antonomije gordosti i nijansiranje oblika u kojima se ona javlja), te ključnom pitanju: kako je moguće nadići gordost? Kolnai naglašava raznolikost, hijerarhiju i punoću vrijednosti konkretnih veza kao pandan »gordom držanju«, pri čemu čista empirijska raznolikost interesa može biti kompatibilna s monomaničnom fasciniranošću jednom beskonačnom nadmoći, a razrješenje (što znači: oslobađanje od oholosti) valja tražiti u pribjegavanju pozitivnim činima poniznosti.

Osporavajući legitimnost kvalitativnog razlikovanja između (opravdanog) ponosa i (pretjerane, zastranjujuće) gordosti, Predrag Krstić postavlja pitanje je li uopće moguće govoriti o gordosti mimo religijsko-teologijske slike otpadništva od Boga. Odgovor na to pitanje je niječan: valja destabilizirati mjerodavnost jezičko-pojmovne sheme prema kojoj je dobro gore a zlo dolje te je nadomjestiti upućivanjem na razliku kao onu invektivu koja nadmenost lišava svake uzornosti i svakog ponosa. Veoma je zanimljiv kritički dijalog što ga autor vidi s Kolnajem, koji će rezultirati jednim kopernikanskim obratom koji kulminira u pitanju: nije li oponašanje roditelja poželjno, i ako jest, zašto to ne važi za ljudsko oponašanje stvoritelja? Osporiva pretpostavka takvog retoričkog pitanja sastoji se u uvjerenju da je kršćanski – ili bilo koji drugi monoteistički – Bog po svojoj naravi ili makar po svom stavu obilježen ohološću. Polazeći od te pretpostavke autor se zalaže za autorefleksivnu univerzalizaciju i samoga modela gordosti, koja bi trebala predstavljati profano iskupljenje čovječanstva za dosadašnje grijehe sakralnoga počinjene u odnos na etos vrednovanja.

Ova knjiga otvara brojna pitanja i upućuje na jedan diferencirani mogući pristup promišljanju niza prijepornih momenata filozofije i teologije, pri čemu metodski integrira i teoriju

književnosti. Pluralnost pristupa predstavlja njezinu posebno intrigantnu dimenziju. Nedvojbeno, *Gordost* je knjiga koja će izazvati pozornost šire intelektualne javnosti, a filozofima može biti zanimljiva i kao paradigma pluridisciplinarna filozofijski utemeljenoga pristupa temeljnim pitanjima teorijske i praktičke filozofije.

Lino Veljak

Bo Mou, Richard Tieszen (ur.)

Constructive Engagement of Analytic and Continental Approaches in Philosophy

**From the Vantage Point of
Comparative Philosophy**

Brill, Leiden – Boston 2013.

Ono što čini različitim i posve zanimljivom akademsku suradnju u oblikovanju i izdavanju ove antologije tekstova, već ranije objavljenih, ali i nekih napisanih isključivo za ovo Brillovo izdanje, jest zapravo povoljna pozicija komparativne filozofije i njezin cilj inter-tradicionalnog konstruktivnog angažmana, što je istaknuto već u samom naslovu. Također, zanimljivo je istaknuti da uključeni tekstovi autora ne motre analitičku i kontinentalnu filozofiju kao dva posve odjelita bloka ili trenda koja se tiču metodoloških stilova ili pak dvije odjelite orijentacije u filozofiji, već je svrha ovog sveska razmotriti kako se ovi pristupi mogu baviti jedan drugim kroz snažno zagovaranu suradivačku konverzaciju. Štoviše, konstruktivni angažman, barem kako ga ovi suurednici shvaćaju, uključuje istraživanje o tomu kako kritika i argumentacija, osebujni pristupi iz različitih filozofskih tradicija, mogu učiti jedan od drugog i zajednički doprinijeti suvremenom razvitku filozofije u pogledu niza pitanja kroz prikladnu filozofsku interpretaciju i/ili iz šire filozofske povoljne pozicije. Zapravo, time dopiremo do same srži razumijevanja komparativne filozofije, kada se ona shvaća kao način filozofiranja koji preseže tradicije i traga za takovrsnim konstruktivnim angažmanom.

Povrh toga, ovako zagovarani konstruktivni angažman nije isključivo ograničen na dijalog Istok–Zapad, niti je pak ograničen na

propitivanje regionalnih i kulturnih tradicija jer postoje dvije zasebne, ali komplementarne »inter-tradicionalne« fronte: *prva*, koja se fokusira na relevantne izvore unutar zapadnjačke filozofske tradicije i unutar koje se istraživanje sastoji od bavljenja komparativnom filozofijom, te *druga*, koja se sastoji od ukazivanja na izvore dvaju pristupa iz perspektive filozofskih tradicija koje su drukčije od zapadnjačke tradicije.

Suštinski nalaz leži u tomu da su istraživanja na obje ove fronte nužna, da mogu biti komplementarna s povoljne pozicije komparativne filozofije, da ova antologija tekstova premošćuje jaz između analitičke i kontinentalne filozofije unutar zapadnjačke tradicije te jednako tako prelazi granice same zapadnjačke tradicije, objedinjujući istraživanja upravo ova dva tipa. Štoviše, prvi dio, za koji je uvodnik napisao Richard Tieszen, sastoji se od eseja koji se usmjeravaju na relevantne izvore u zapadnjačkoj tradiciji, dok se drugi dio, za koji je uvodnik napisao Bo Mou, sastoji od eseja koji uključuju izvore iz drugih tradicija. Oba se dijela mogu smatrati zasebnim, ali jednako tako i komplementarnim sa stajališta konstruktivnog angažmana u komparativnoj filozofiji, te uistinu krajnje učinkovito ilustriraju vrijednost, značaj i istraživačku snagu komparativne filozofije na način koji nadilazi tradicije s intencijom konstruktivnog angažmana.

Opće je poznato da je ispisan veliki broj djela koja ukazuju na podjelu na analitičku i kontinentalnu tradiciju, relativno polarizirano stanje stvari u zapadnjačkoj filozofiji, strogo odijeljene linije inkluzivnosti i ekskluzivnosti, a gdjekad i otvorena neprijateljstva. Unutar ove antologije svi uključeni tekstovi dobri su primjeri izravnog konstruktivnog angažmana ideja u analitičkoj i kontinentalnoj filozofiji ili onog što se može naučiti iz uspoređivanja ideja i angažiranosti u budućem dijalogu. S obzirom na to, nužno je kazati nekoliko riječi o sadržaju svakog priloga.

Christian Beyer u tekstu »Husserlova transcendentna fenomenologija« istu razmatra u svjetlu (suvremene) epistemologije te predložava Husserlove ideje o tomu kako odgovoriti na »problem transcencije«. Husserlova se pozicija kontrastira s pozicijama recentnijih filozofa, naročito Michaela Williamsa i Laurencea Bonjoura, te se dokazuje da je Husserlova pozicija prije holističkoga karaktera, budući da njegova transcendentna fenomenologija predstavlja epistemološki projekt na koji katkad ukazuje kao »prvu filozofiju«.

Al Martinich u prilogu »Značenje kao smisao u analitičkoj i kontinentalnoj filozofiji« uvodi novi smisao pojma 'značenje', koji je motiviran povezanošću s distinkcijom prirodnog,

ne-prirodnog (komunikativnog) i intencionalnog značenja kod H. P. Gricea. Zapravo, Martinich kazuje da Heideggerova upotreba pojma *Bedeutung* korespondira s logikom 'značenja kao smisla'. Međutim, budući da su i anglo-američki i kontinentalni filozofi uzeli značenje kao središnju temu, otvoreno je pitanje raspravljaju li oni o istom konceptu *značenja* jer značenje života ovisi o značenju koje je određeno ili konstruirano od strane ljudi i ovo ne bismo smjeli brkati sa 'značenjem' koje istražava između činjenica neovisnih o ljudskom iskustvu ili apstrahiranih iz njega.

U tekstu »Narativne koncepcije sebstva« Todd May nas vodi kroz stajališta o narativnim koncepcijama sebstva u djelima analitičkih filozofa Marye Schetman i Galena Strawsona te kontinentalnih filozofa Paula Ricoëura i Adriane Cavarero. No iako ovi filozofi imaju različite pozicije, May pokazuje da bavljenje ovih mislitelja jednog s drugim rezultira produbljivanjem ideje o narativnoj koncepciji sebstva, a pronalazimo unutar teksta i stvari koje leže na marginama velikog dijela onog što tvori raskol među njima.

Søren Overgaard u tekstu »Protiv lingvističkog ekskluzivizma« uključuje filozofiju jezika, filozofiju kasnoga Wittgensteina i njegovih sljedbenika, uz razjašnjenje glavne zapreke za konstruktivni angažman analitičkih i fenomenoloških tradicija, dok David Woodruff Smith u tekstu »Svijest koja je proživljena i posvjedočena« govori o svijesti pronađenoj u *vipassana*-budizmu (meditativnom iskustvenom »svjedočenju«) te se, slijedeći husserlovsku fenomenološku tradiciju, pita o tome koja ga formalna struktura iskustva čini svjesnim iskustvom.

Richard Tieszen u prilogu »Analitička i kontinentalna filozofija, znanost i globalna filozofija« raspravlja o odnosu analitičke spram kontinentalne filozofije, pitajući bi li filozofija trebala biti analogna prirodnim znanostima, odnosno bavi se razlikama između ove dvije pozicije, razlikama koje se tiču mjesta znanosti u odnosu na filozofiju te implikacijama toga za komparativnu filozofiju općenito.

Mary Tiles u članku »O granicama onoga što pada unutar raspuklina: filozofija, njezina historija i kineska 'filozofija'« pokreće pitanja o granicama između sustava ideja, o tomu kako su određene te jesu li prirodne ili pak konvencionalne, oslanjajući se pritom na Gastona Bachelarda, Georgesu Canguilhema, Michela Foucaulta i Pierrea Bourdieua u francuskoj tradiciji historijske epistemologije, odnosno epistemološke historije, kao i na pristup neokantovca Ernsta Cassirera, ujedno potkrepljujući historijsku dimenziju kazivanjem o jezičkoj misiji u Kini (1552.–1773.).

U drugom dijelu knjige, koji govori o konstruktivnom angažmanu analitičkih i kontinentalnih pristupa *preko* (sa značenjem: ‘dalje’, ‘više od’, a ne samo ‘ograničeno na’) zapadnjačke tradicije, uvodi nas Bo Mou, direktor Centra za komparativnu filozofiju na Sveučilištu San Jose u Kaliforniji i urednik časopisa *Comparative Philosophy*. Njegova je nakana ukazati na neke pristupe u zapadnjačkim i nekim drugim filozofskim tradicijama koji mogu zajednički doprinijeti našem razumijevanju i tretiranju čitavog niza pitanja i tema kroz adekvatnu filozofsku interpretaciju i/ili s povoljnije pozicije u filozofiji na filozofski zanimljive načine. Ovaj postupak Bo Mou je podrobno objasnio u Routledgeovoj *Historiji kineske filozofije* (2009.), u tekstu: »Konstruktivni angažman kineske i zapadnjačke filozofije: suvremeni trend niza svjetskoj filozofiji«, svojevrsnom »metodološkom« uvodniku u različite konekcije povezane s takovrsnim strategijama.

Nadalje, eseji Grahama Priesta (»Filozofija bez granica: analitička i kontinentalna filozofija – pogled s Istoka«) i Tommyja Lotta (»Komparativni aspekti afričke filozofije i kontinentalno-analitička podjela«) spadaju u opće prikaze analitičko-kontinentalne podjele, dok ostalih pet eseja – koje su na napisali Lajos Brons (»Značenje i zbilja: inter-tradicionalni susret«), Sandra Wawrytko (»Budistički izazov noumenalnom: analiziranje epistemološke dekonstrukcije«), Marshall Willman (»Daoistička perspektiva u analitičkim i fenomenološkim metodologijama u analizi intuicije«), Mario Wenning (»Daoizam kao kritička teorija«) i Bo Mou (»O daoističkom pristupu pitanju bitka u bavljenju Quineovim i Heideggerovim pristupima«) – spadaju u suradivačku konverzaciju na liniji inter-tradicionalnog konstruktivnog angažmana. Dakle, jedan esej uključuje istočnjačku perspektivu, drugi afričku, a uključene su i indijske (Brons, Wawrytko) i kineske tradicije (Wenning,

Mou). Ujedinjuje ih zajednički cilj konstruktivnog angažmana te su nedvojbeno poduzeli ozbiljne napore unutar drugih tradicija i istražili kako izvori iz različitih tradicija mogu zajednički doprinijeti temi ovog sveska.

Ova je knjiga neka vrsta poputbine za sve one koji bi htjeli steći dublje razumijevanje mogućnosti oslovljenih izvora iz različitih tradicija da se angažiraju jedni s drugima, kao i razumijevanje postavljanja problema na inter-tradicionalni konstruktivni način, uključujući metodološku karakterizaciju analitičkih i kontinentalnih pristupa u filozofiji. To se osobito potencira ako uzmemo u obzir činjenicu da se oznake ‘analitička’ i ‘kontinentalna’ historijski povezuju samo sa zapadnjačkom tradicijom, premda bi njihova distinkcija mogla biti konstruktivno identificirana i karakterizirana u metodološkim terminima koji bi mogli biti konstruktivno komplementarni i koji bi mogli ponuditi zajednički doprinos u inter-tradicionalnim filozofskim istraživanjima.

Nužno je na ovom mjestu pripomenuti da je Bo Mou i ranije ponudio svoju verziju uvjeta za adekvatne metodološke temeljne principe, čitav niz adekvatnih uvjeta, u članku »O strategiji konstruktivnog angažmana komparativne filozofije« objavljenom u časopisu *Comparative Philosophy*, 1(1), str. 1–32 (usp. <http://scholarworks.sjsu.edu/comparativephilosophy/>). Kao što se kontinuirano ističe unutar ovog sveska, ovaj niz adekvatnih uvjeta, s jedne strane, služi tomu da objasni kako je moguće imati adekvatne metodološke temeljne principe u inter-tradicionalnim filozofskim istraživanjima, dok, s druge strane, nastoji pribaviti čitateljima ove knjige polazište ili zaglavni kamen čija namjera *per se* nije da bude dogmatski nametnut čitateljima, nego da bude pomoć u njihovim vlastitim kritičkim istraživanjima ovih pitanja.

Nevad Kahteran